Олександр Іванович Купрін (1870—1938) — представник російського критичного реалізму XX століття.

В оповіданні "Білий пудель" автор оспівує солідарність "гутаперчевого хлопчика" Серьожі, чотириногого артиста Арто і веселого, безкорисливого дідуся Лодижкіна у зіткненні з багатими дачниками та їхньою прислугою.

I

Вузькими гірськими стежками, від одного дачного селища до другого, мандрувала вздовж південного берега Криму маленька бродяча трупа. Попереду звичайно біг, звісивши набік довгого рожевого язика, білий пудель Арто, обстрижений під лева. На роздоріжжях він зупинявся і, махаючи хвостом, запитливо оглядався назад. За якимись тільки йому відомими ознаками він завжди безпомилково вгадував дорогу й, весело хляпаючи кудлатими вухами, учвал кидався вперед. За собакою йшов дванадцятирічний хлопчик Сергій. Він тримав під лівим ліктем згорнутий килим для акробатичних вправ, а в правій ніс тісну й брудну клітку з щиглем, навченим витягати з скриньки різноколірні папірці з віщуваннями на майбутнє життя. Нарешті, позаду плентався старший член трупи — дідусь Мартин Лодижкін, з шарманкою на скрюченій спині.

Шарманка була старовинна, страждала на хрипоту, кашель і зазнала на своєму віку не один десяток лагоджень. Грала вона дві речі: журливий німецький вальс Лаунера та галоп з "Подорожі в Китай" — обидві вони були в моді років тридцять — сорок тому, але тепер усіма забуті. Крім того, були в шарманці дві зрадливі труби. В однієї — дискантової — пропав голос; вона зовсім не грала, й тому, коли до неї доходила черга, то вся музика починала мовби заїкатися, накульгувати й спотикатися. У другої труби, що видавала низький звук, не одразу відкривався клапан: загувши раз, вона тягла одну й ту ж басову ноту,

заглушаючи й збиваючи всі інші звуки, аж поки в неї виникало бажання змовкнути. Дідусь сам усвідомлював вади своєї машини й інколи зауважував жартівливо, але з відтінком прихованого смутку:

— Що вдієш?.. Стародавній орган... простудний... Заграєш — дачники ображаються: "Фу,— кажуть,—гидота яка!" А п'єси ж були дуже хороші, модні, тільки теперішнє панство нашої музики зовсім не любить, йому тепер "Гейшу" подавай, "Під двоглавим орлом", з "Продавця птахів" — вальс. Знову ж таки труби оці... Носив я орган до майстра — навіть лагодити не береться. "Треба,— каже,— нові труби ставити, а найліпше, — каже,— продай ти своє кисле бринькало в музей... мовби якийсь пам'ятник..." Ну та нехай уже! Годувала нас із тобою вона, Сергію, досі, бог дасть, і далі погодує.

Дідусь Мартин Лодижкін любив свою шарманку так, як можна любити лише живу, близьку, далебі, навіть рідну істоту. Звикнувшись із нею протягом багатьох років тяжкого бродячого життя, він почав нарешті бачити в ній щось одухотворене, майже свідоме. Траплялося іноді, що вночі, під час ночівлі десь у брудному заїзді, шарманка, стоячи на підлозі у дідуся в головах, видавала раптом кволий звук, журливий, одинокий і тремтливий, як старече зітхання. Тоді Лодижкін тихо гладив їй різьблений бік і шепотів лагідно:

— Що, брате? Скаржишся?.. А ти терпи...

Так само, як і шарманку, може, навіть трохи більше, він любив своїх менших супутників у вічних мандрах: пуделя Арто й маленького Сергія. Хлопчика він п'ять років тому взяв "напрокат" у п'янцюги, вдового шевця, зобов'язавшись виплачувати за це щомісяця по два карбованці. Але швець незабаром помер, і Сергій залишився навіки зв'язаним з дідусем і душею, і дрібними житейськими інтересами.

II

Стежка зміїлася в затінку столітніх маслин уздовж високої прибережної кручі. Море інколи мелькало серед дерев, і тоді здавалося, що, даленіючи, воно водночас здіймається вгору спокійною могутньою стіною, і колір його стає ще синіший, ще густіший у мережчатих проріхах, серед сріблясто-зеленого листя. У траві, в чагарниках кизилу й дикої шипшини, у виноградниках і на деревах — скрізь заливалися цикади; повітря тремтіло від їхнього дзвінкотливого, одноманітного, безугавного крику. День видався спекотливий, безвітряний, і розжарена земля палила підошви ніг.

Сергій, який ішов звичайно попереду дідуся, зупинився й чекав, поки старий порівняється з ним.

— Ти чого, Сергійку? — спитав шарманщик.

— Спека, дідусю Лодижкін... терпцю нема! Скупатися б...
Старий на ходу звичним рухом плеча поправив на спині шарманку й витер рукавом спітніле обличчя.

— Куди б краще! — зітхнув він, жадібно поглядаючи вниз, на прохолодну синяву моря.— Тільки ж після купання ще дужче розморить. Мені один знайомий фельдшер казав: сіль ота сама на людину впливає... виходить, мовляв, розслаблює... Адже сіль морська...

— Брехав, може? — з сумнівом зауважив Сергій.

— Отак уже й брехав! Навіщо йому брехати? Людина статечна, непитуща... будиночок у нього в Севастополі. Та до тогож тут і зійти до моря ніде. Почекай, дійдемо якось до Місхора, там і пополощемо тілеса свої грішні. Перед обідом воно-бо приємно скупатися... а потім, значить, поспати трошки... і чудово...

Арто, почувши позад себе розмову, повернувся й підбіг до людей. Його добрі голубі очі мружилися від спеки й дивилися улесливо, а висолоплений довгий язик стенався від частого дихання.

— Що, друже песику? Тепло? — спитав дідусь.

Собака напружено позіхнув, згорнувши язика в трубочку, затіпався всім тілом і тоненько вискнув.

— Еге ж, братику ти мій, нічого не вдієш... Сказано: в поті лиця твого,— напутливо вів далі Лодижкін.— Хоч у тебе, приміром сказавши, не лице, а морда, а все ж таки... Ну біжи, біжи вперед, нема чого під ногами крутитися... А я, Сергійку, сказавши правду, люблю, коли ця сама теплінь. Тільки ось орган заважає, а то, коли б не робота, ліг би десь на траві, в затінку, горічерева, значить, і полежуй собі. Задля наших старих кісток оце саме сонце — найперша річ.

Стежка спустилася вниз, з'єднавшись із широким, твердим, наче камінь, сліпучо-білим шляхом. Тут починався старовинний графський парк, у рясній зелені якого були порозкидані красиві дачі, квітники, оранжереї та фонтани. Лодижкін добре знав ці місця: щороку він обходив їх одне по одному під час виноградного сезону, коли геть увесь Крим сповнюється ошатною, багатою і веселою публікою. Яскрава розкіш південної природи не хвилювала старого, зате Сергія, який був тут уперше, багато що захоплювало. Магнолії з їхнім твердим і блискучим, мовби лакованим, листям та білими, завбільшки з тарілку, квітами; альтанки, поспіль заткані виноградом, що звісив донизу важкі грона; велетенські багатовікові платани з їхньою світлою корою й могутніми кронами; тютюнові плантації, струмки та водоспади, і скрізь — на клумбах, на огорожах, на стінах дач — яскраві, розкішні запашні троянди,— все це не переставало вражати своєю квітучою привабливістю наївну душу хлопчика. Він висловлював свій захват уголос, щохвилини смикаючи старого за рукав.

— Дідусю Лодижкін, агов, дідусю, погляньте-бо, у фонтані ось — золоті риби!.. Їй-богу, дідусю, золоті, бодай я помер на цьому місці! — гукав хлопчик, припадаючи личком до гратниці, що оточувала сад з великим басейном посередині.— Дідусю, а персики! Ге-ен скільки! На одному дереві!

— Іди-йди, дурнику, чого рота роззявив! — жартівливо підштовхував його старий.— Стривай-но, ось дійдемо ми до міста Новоросійського і, значить, знову подамося на південь. Там справді місця,— є на що подивитись. Зараз, приміром сказати, підуть тобі Сочі, Адлер, Туапсе, а там, братику ти мій, Сухум, Батум... Очі розносиш дивившися... Скажімо, приміром,— пальма. Дивина! Стовбур у неї мохнатий, на манір повстини, а кожен лист такий великий, що нам з тобою обом укритися саме враз буде.

— Їй-богу? — радісно здивувався Сергій.

— Стривай, сам побачиш. Та хіба мало там чого? Апельцин, приміром, або хоч, скажімо, той самий лимон... Бачив, либонь, у крамничці?

— Ну?

— Просто так собі й росте в повітрі. Без нічого, просто на дереві, як у нас, значить, яблуко чи там груша... І народ там, братику, зовсім диковинний: турки, персюки, черкеси різні, всі в халатах і з кинджалами... Відчайдушні людці! А то бувають там, братику, ефіопи. Я їх у Батумі багато разів бачив.

— Ефіопи? Знаю. Це которі з рогами,— впевнено сказав Сергій.

— Рогів, правда, в них нема, це брехня. Але чорні, як чобіт, і навіть блищать. Губиська в них червоні, товстенні, а очиці білі, а волосся кучеряве, як на чорному барані.

— Страшні, мабуть... ефіопи оті?

— Що тобі сказати? З незвички воно справді... побоюєшся трохи, ну, а потім бачиш, що інші люди не бояться, та й сам сміливіший станеш... Багато там, братику мій, усякої всячини. Прийдемо — сам побачиш. Одне тільки кепсько — лихоманка. Навкруги, бач, болото, гнилизна, а до того ще й спекота. Тамтешнім мешканцям дарма, не діє на них, а прийшлій людині доводиться зле. Одначе годі нам із тобою, Сергію, теревені правити. Лізь-но у хвіртку. На цій дачі пани живуть дуже добрі... Ти в мене спитай: я ж бо все знаю!

Але день випав для них невдалий. З одних місць їх проганяли, заледве побачивши здаля, в других, при перших же хриплих і гугнявих звуках шарманки, досадливо й нетерпляче махали на них з балконів руками, в третіх челядь заявляла, що "пани ще не приїхали". На двох дачах їм, щоправда, заплатили за лицедійство, але дуже мало. А втім, дідусь ніякою, навіть наймізернішою платнею не гребував. Виходячи з огорожі на шлях, він із задоволеним виглядом побрязкував у кишені мідяками й казав добродушно:

— Дві та п'ять, разом сім копійок... Що ж, братику Сер-гійку, й це гроші. Сім разів по сім,— ось вам і полтиник набіг, виходить, усі ми троє ситі, і ночівля в нас є, і старенькому Ло-дижкіну через його слабість можна чарчину перехилити, заради недугів багатьох... Ех, не розуміє цього панство! Двогривеного дати їм шкода, а п'ятачка соромно... от і велять іти геть. А ти краще дай хоч три копійки... Я ж не зобиджаюся, я нічого... пощо зобиджатися?

Загалом Лодижкін був скромної вдачі й, навіть коли його гнали геть, не ремствував. Але сьогодні і його вивела з благодушного всякчас супокою одна вродлива, огрядна, на вигляд дуже добра дама, власниця розкішної дачі, оточеної садом з квітами. Вона уважно слухала музику, ще уважніше дивилась на Сергієві акробатичні вправи та на кумедні "штучки" Арто, після цього довго й докладно розпитувала хлопчика про те, скільки йому років та як його звуть, де він вивчився гімнастики, ким

йому доводиться старий, чим займалися його батьки і т. д.; відтак наказала почекати й подалася в покої.

Вона не з'являлася хвилин десять, а то й чверть години, і чим далі тягся час, тим більше розросталися в артистів непевні, але заманливі надії. Дідусь навіть шепнув хлопчикові, з обережності затуливши рота долонею, як щитком:

— Ну, Сергію, щастя наше, ти тільки слухай мене, я, брате, все знаю. Може, з одежі щось дасть або з обуву. Це вже точно!..

Нарешті пані вийшла на балкон, жбурнула згори у підставлений Сергіїв капелюх маленьку білу монетку й одразу ж зникла. Монета виявилася старим, стертим з обох боків та ще й дірявим гривеником. Дідусь довго здивовано розглядав його. Він уже вийшов на шлях і відійшов далеко від дачі, але все ще тримав гривеника на долоні, мовби зважуючи його.

— Та-ак... Ловко! — мовив він, раптом зупинившись.— Можу сказати... А ми, троє дурнів, старалися. Краще б уже вона хоч ґудзика дала, абощо. Того принаймні куди-небудь пришити можна. А що я з оцим дріб'язком робитиму? Пані, либонь, думає: все одно старий кому-небудь уночі його збуде, потай, значить. Ні-І, дуже помиляєтесь, добродійко... Старий Лодижкін до такої гидоти вдаватися не стане. Отак воно! Ось вам ваш дорогоцінний гривеник! Ось!

І він з обуренням і з гордістю кинув монету, яка, стиха дзенькнувши, зарилася в білий дорожний порох.

Отак старий з хлопчиком і собакою обійшли все дачне селище і вже ладналися зійти до моря. З лівого боку залишалася ще одна, остання, дача. її не було видно з-за високої білої стіни, над якою, з того боку, височів щільний ряд тонких запорошених кипарисів, що скидалися на довгі чорно-сірі веретена. Тільки крізь широку чавунну браму, схожу

своїм химерним різьбленням на мереживо, можна було роздивитися куточок свіжого, наче зелений яскравий шовк, газону, круглі клумби квітів і вдалині, на задньому плані, криту наскрізну алею, геть усю повиту рясним виноградом. Стоячи посередині газону, садівник з довгого рукава поливав троянди. Він затулив пальцем отвір труби, й через це у фонтані незліченних бризок сонце вигравало всіма кольорами райдуги.

Дідусь хотів був пройти мимо, але, зазирнувши у браму, вражено зупинився.

— Пожди-но трохи, Сергію! — гукнув він до хлопчика.— Мовби люди ген отам ворушаться? От так історія. Скільки років тут ходжу,— й ніколи ані душі. Анумо, давай, братику Сергію!

— "Дача Дружба", стороннім вхід суворо заборонено",— прочитав Сергій напис, вправно викарбуваний на одному з стовпів, що підтримували браму.

— Дружба? — перепитав неписьменний дідусь.— От-от! Це найсправжнісіньке слово — дружба. Цілісінький день нам не фортунило, а тут уже ми з тобою візьмемо. Це я носом чую, мовби мисливський пес. Арто, ісі, собачий сину! Рушай сміливо, Сергійку. Ти в мене завжди питай: я ж бо все знаю!

III

Садові доріжки були посипані рівним крупним гравієм, що хрускотів під ногами, а з боків обставлені великими рожевими раковинами. На клумбах, над барвистим килимом з різноколірних трав, височіли диковинні яскраві квіти, від яких солодко пахтіло повітря. У водоймах дзюркотіла й плескалась прозора вода; з красивих ваз, що висіли в повітрі поміж дерев, гірляндами спадали вниз виткі рослини, а перед будинком, на мармурових стовпах, стояли дві блискучі дзеркальні кулі, в

яких мандрівна трупа відобразилася догори ногами, в кумедному, вигнутому й розтягненому вигляді.

Перед балконом був великий утоптаний майданчик. Сергій розстелив на ньому свій килимок, а дідусь, прилаштувавши шарманку на палиці, вже приготувався був крутити ручку, аж раптом несподіване й чуднб видовище привернуло їхню увагу.

На терасу з внутрішніх кімнат, пронизливо репетуючи, мов та бомба, вискочив хлопчик восьми-десяти років. Він був у легкому матроському костюмчику, з голими руками й колінками. Біляве волосся, геть усе в крупних локонах, недбало розкошлалося в нього по плечах. Слідом за хлопчиком вибігло ще шестеро людей: дві жінки у фартухах; старий товстий лакей у фраці, без вусів і без бороди, але з довгими сивими бакенбардами; сухорлява, руда, червононоса дівуля в синій картатій сукні; молода, хворобливого вигляду, але дуже вродлива дама в мереживному голубому капоті й, нарешті, товстий лисий пан у чесучевій парі й у золотих окулярах. Усі вони були дуже стурбовані, махали руками, говорили голосно й навіть штовхали одне одного. Одразу можна було здогадатися, що причиною їхньої турботи є хлопчик у матроському костюмі, який так раптово вилетів на терасу.

Тим часом винуватець цієї метушні, ані на мить не припиняючи свого репету, з розгону впав животом на кам'яну підлогу, швидко перекотився на спину й з несамовитою люттю заходився дриґати руками й ногами. Дорослі заметушилися навколо нього.

Старий лакей у фраці з благальним виглядом притискав обидві руки до накрохмаленої сорочки, трусив своїми довгими бакенбардами й говорив жалісно:

— Батечку, пане!.. Миколо Аполлоновичу!.. Не засмучуйте матінку — встаньте... Будьте такі ласкаві — випийте. Мікстурка дуже солоденька, чистісінький сироп. Звольте підвестися...

Жінки у фартухах сплескували руками й щебетали швидко-швидко, улесливими і зляканими голосами. Червононоса дівуля кричала з трагічними жестами щось дуже переконливе, але зовсім незрозуміле, очевидно, іноземною мовою. Розсудливим басом умовляв хлопчика пан у золотих окулярах; при цьому він схиляв голову то на той, то на той бік і статечно розводив руками. А вродлива дама томно стогнала, притискаючи до очей тонку мереживну хустинку:

— Ах, Тріллі, ах, боже мій!.. Ангеле мій, я благаю тебе. Послухай же, мама тебе благає. Ну, прийми ж, прийми ліки; ось побачиш, тобі зразу-зразу стане легше; і животик перестане боліти, й голівка. Ну, зроби це для мене, радосте моя! Ну, хочеш-, Тріллі, мама стане перед тобою навколішки? Ну ось, поглянь, я навколішках перед тобою. Хочеш, я подарую тобі золотий? Два золотих? П'ять золотих, Тріллі? Хочеш живого ослика? Хочеш живе лошатко? Та скажіть же йому щось, лікарю!!!

— Послухайте, Тріллі, будьте ж мужчиною,— загув товстий пан в окулярах.

— Ай-яй-яй-я-а-а-а!— репетував хлопчик, звиваючись по балкону й несамовито хвицаючи ногами.

Незважаючи на своє скрайнє хвилювання, він усе ж таки намагався влучати каблуками в животи й ноги людей, які метушилися навколо нього і які від цього, однак, досить спритно ухилялися.

Сергій довго з подивом і цікавістю спостерігав цю сцену й нарешті легенько штовхнув старого в бік.

— Дідусю Лодижкін, що ж воно таке з ним? — спитав він пошепки.— Либонь, його лупцюватимуть?

— Де там... Такий сам будь-кого відлупцює. Просто — навіже-ний хлопчисько. Хворий, мабуть.

— Пришелепок? — догадався Сергій.

— А я звідки знаю? Тихше!..

— Ай-яй-а-а-а! Негідники! йолопи!..— дедалі голосніше надривався хлопчик.

— Починай, Сергію. Я знаю! — розпорядився раптом Лодижкін і з рішучим виглядом закрутив ручку шарманки.

Над садом полинули гугняві, сиплі, фальшиві звуки старовинного галопа. На балконі всі одразу стрепенулися, навіть хлопчик на якусь мить змовк.

— Ах, боже мій, вони ще більше рознервують бідолашного Тріллі! — плачливо скрикнула дама в голубому капоті. — Ах, та проженіть же їх, проженіть швидше! І цей брудний собака з ними. У собак завжди такі жахливі хвороби. Іване, чого ж ви стоїте, наче монумент?

Вона з стомленим виглядом і з огидою замахала хусткою на артистів, сухорлява червононоса дівуля зробила страшні очі, хтось погрозливо зашипів... Чоловік у фраці швидко й м'яко скотився з балкона і з виразом жаху 'на обличчі, широко розчепіривши руки, підбіг до шарманщика.

— Це що-о за неподобство! — захрипів він здавленим, зляканим і водночас по-начальницькому сердитим пошептом. — Хто дозволив? Хто пропустив? Марш! Геть!..

Шарманка, журливо писнувши, змовкла.

— Пане-добродію, дозвольте вам пояснити...— почав був делікатно дідусь.

— Ніяких!.. Марш! — загримав з якимсь навіть свистом у горлі фрачний чоловік. Його товсте обличчя миттю побагровіло, а очі неймовірно широко розплющилися, немовби раптом вилізли з орбіт, і заходили колесом. Це було так страшно, що дідусь мимоволі відступив на два кроки назад.

— Збирайся, Сергію,— сказав він, поквапно завдаючи собі шарманку на спицу.— Ходімо!

Але не встигли вони ступити й десяти кроків, як з балкона полинули нові пронизливі крики:

— Ай-яй-яй! Мені! Хочу-у! А-а-а! Да-а-й! Покликати! Мені!

— Але ж, Тріллі!.. Ах, боже мій, Тріллі! Ах, та поверніть же їх! — застогнала нервова дама.— Фу, які ви всі безтолкові!.. Іване, ви чуєте, що вам кажуть? Зараз же покличте цих жебраків!..

— Послухайте! Ви! Гей, як вас? Шарманщики! Поверніться!— закричало з балкона кілька голосів.

Товстий лакей з бакенбардами, що розліталися на обидва боки, підстрибуючи, як великий гумовий м'яч, бігом кинувся слідом за артистами.

— Пст!.. Музиканти! Слухайте-но! Назад!.. Назад!..— гукав він, задихаючись і махаючи обома руками.— Старичок шановний,— схопив він нарешті за рукав дідуся,— завертай голоблі! Пани будуть ваш пантомін дивитися. Мерщій!

— Н-ну, діла! — зітхнув, покрутивши головою, дідусь, одначе наблизився до балкона, зняв шарманку, закріпив її перед собою на палиці й заграв галоп з того самого місця, на якому його щойно перепинили.

Метушня на балконі згасла. Пані з хлопчиком і пан у золотих окулярах підійшли до самісіньких поручнів; усі інші поштиво залишилися на задньому плані. З глибини саду прийшов садівник у фартусі й став неподалік від дідуся. Звідкілясь виліз двірник і зупинився позаду садівника. Це був величезний бородатий чолов'яга з похмурим, вузьколобим, рябим обличчям. Вбраний він був у нову рожеву сорочку, по якій скісними рядами йшли крупні чорні горошини.

Під хриплі, заїкуваті звуки галопа Сергій розстелив на землі килимок, швидко скинув з ніг парусинові панталони (вони були пошиті з старого мішка і ззаду, на найширшому місці, прикрашалися чотирикутним заводським клеймом), зняв з себе стару куртку й залишився в благенькому нитяному трико, яке, незважаючи на численні латки, ловко облягало його тонку, але сильну й гнучку постать. Наслідуючи дорослих, він уже опанував прийоми справдешнього акробата. Вибігаючи на килимок, Сергій на ходу притулив руки до губ, а тоді широким театральним жестом розкинув їх у різні боки, мовби посилаючи публіці два стрімливі поцілунки.

Дідусь однією рукою безнастанно крутив ручку шарманки, видобуваючи з неї деренчливий, кашляючий мотив, а другою кидав хлопчикові різні предмети, які той спритно підхоплював на льоту. Репертуар у Сергія був невеликий, але працював він добре, "чисто", як кажуть акробати, й з охотою. Він підкидав догори порожню пивну пляшку, так, що вона кілька разів перевертalася в повітрі, і раптом спіймавши її шийкою на край тарілки, кілька секунд тримав у рівновазі; жонглював чотирма кістяними кульками, а також двома свічками, які він одночасно ловив у свічники; потім грав одразу трьома різними предметами — віялом, дерев'яною сигарою та дощовою парасолькою. Усі вони літали у нього в повітрі, не торкаючись землі, і раптом

парасолька опинилася над головою, сигара — в роті, а віяло кокетливо обвіювало обличчя. На закінчення Сергій сам кілька разів перекинувся на килимку, зробив "жабку", показав "американський вузол" і походив на руках. Вичерпавши увесь запас своїх "трюків", він знову кинув у публіку два поцілунки й, важко дихаючи, підійшов до дідуся, щоб замінити його біля шарманки.

Тепер була черга Арто. Пес це чудово знав і вже давно, хвилюючись, стрибав усіма чотирма лапами на дідуся, який вилазив боком із лямки, і гавкав на нього уривисто й нервово. Хто його знає, може, розумний пудель хотів цим сказати, що, на його думку, безрозсудно робити акробатичні вправи, коли Реомюр показує двадцять два градуси в затінку? Але дідусь Лодижкін з хитрим виглядом витяг з-за спини тонкий кизиловий хлистик. "Так я й знав!" — з досадою прогавкав востаннє Арто й ліниво, непокірливо став на задні лапи й, кліпаючи, не зводив очей з хазяїна.

— Служити, Арто! Так, так, так...— промовив старий, тримаючи над головою пуделя хлист.— Перевернись! Отак. Перевернись... Ще, ще... Танцюй, собачко, танцюй!.. Сідай! Що-о? Не хочеш? Сідай, тобі кажуть. А-а... Отож! Гляди мені! Тепер поздоровкайся з шановною публікою. Ну! Арто! — грізно підвищив голос Лодижкін.

"Гав!" — гавкнув з огидою пудель. Потім подивився, жалібно кліпаючи очима, на хазяїна й додав іще двічі: "Гав, гав!"

"Ні, не розуміє мене мій старий!" — чулося в цьому незадо-воленому гавкоті.

— Оце — інша річ. Чемність насамперед. Ні, а тепер трошки пострибаємо,— вів далі старий, наставляючи невисоко над землею хлист.— Аллє! Нема чого, брате, язика висолоплювати. Аллє! Гоп! Чудово! Анумо ще, нох ейн маль... Аллє!.. Гоп! Аллє! Гоп! Чудово, собачко. Прийдемо додому, я тобі моркви дам. А, ти моркви не їси? Я й

забув зовсім. Тоді візьми мою чиліндру й попроси в панів. Може, вони тобі подарують щось смачніше.

Старий поставив собаку на задні лапи й тицьнув йому в рот свій старезний заяложений картуз, який він з таким тонким гумором називав "чиліндрою". Тримаючи картуз у зубах, Арто, присідаючи, манірно переступав ногами. Так він підійшов до тераси. В руках у хворобливої дами з'явився маленький перламутровий гаманець. Усі присутні співчутливо усміхалися.

— Що? Не казав я тобі? — задьористо шепнув дідусь, нахиляючись до Сергія.— Ти в мене спитай: я, братику, все знаю. Аж ніяк не менше карбованця.

У цей час з тераси розлігся такий несамовитий, різкий, майже нелюдський зойк, що Арто, розгубившись, випустив з рота картуза й, підібгавши хвіст, вистрибом, боязко оглядаючись назад, кинувся до ніг свого хазяїна.

— Хочу-у-а-а! — захбдився, тупотячи ногами, кучерявий хлопчик.— Мені! Хочу! Собаку-у-у! Тріллі хоче собаку-у-у...

— Ах, боже мій! Ах! Миколо Аполлоновичу!.. Батечку пане!.. Заспокойся, Тріллі, благаю тебе! — знову заметушилися люди на балконі.

— Собаку! Подай собаку! Хочу! Негідники, чорти, йолопи! — сатанів хлопчик.

— Та, ангеле мій, не розстроюй себе! — забелькотіла над ним дама в голубому капоті.— Ти хочеш _погладити собачку? Ну, добре, добре, радосте моя, зараз. Лікарю, як ви гадаєте, можна Тріллі погладити цього собаку?

— Загалом кажучи, я не радив би,— розвів той руками,— але коли надійна дезинфекція, наприклад борною кислотою або слабким розчином карболки, то-о... загалом...

— Собаку-у-у!..

— Зараз, утіхо моя, зараз. Отже, лікарю, ми накажемо помити його борною кислотою й тоді... Але, Тріллі, не хвилюйся ж так! Старий, підведіть, будь ласка, вашого собаку сюди. Не бійтесь, вам заплатять. Послухайте, він у вас не хворий? Я хочу спитати, він не скажений? Чи, може, в нього ехінококи?

— Не хочу погладити, не хочу! — ревів Тріллі, пускаючи ротом і носом бульки.— Хочу назовсім! Йолопи, чорти! Назовсім мені! Хочу сам бавитися... Назавжди!

— Послухайте, старий, підійдіть сюди,— силкувалася перекричати його пані.— Ах, Тріллі, ти вб'єш маму своїм криком. І навіщо тільки пустили цих музикантів! Та підійдіть же ближче, ще ближче... ще, вам кажуть!.. Отак... Ах, не засмучуйся ж, Тріллі, мама зробить усе, чого ти жадаєш. Благаю тебе! Міс, та заспокойте ж нарешті дитину... Лікарю, прошу вас... Скільки ж ти хочеш, старий?

Дідусь скинув картуз. Обличчя його набрало поштивого, сирітського виразу.

— Скільки вашій милості буде завгодно, пані, ваше високо-превосходительство.. Ми люди маленькі, нам кожен дар благо... Ачей, самі старенького не скривдите...

— Ах, який ви безтолковий! Тріллі, в тебе заболить горлечко. Та зрозумійте ж ви, собака ваш, а не мій. Ну, скільки? Десять? П'ятнадцять? Двадцять?

— А-а-а! Хочу-у! Дайте собаку, дайте собаку,— верещав хлопчик, штовхаючи лакея в круглий живіт ногою.

— Тобто... пробачте, ваше сіятельство,— запнувся Лодижкін.— Я — людина стара, дурна... Одразу мені й не збагнути... до того ж і глухуватий трохи... тобто як це ви зволите говорити?.. За собаку?

— Ах, боже мій!.. Ви, здається, навмисне прикидаєтеся ідіотом?— скипіла дама.— Няню, дайте швидше Тріллі води! Я вас питаю людською мовою, за скільки ви хочете продати вашого собаку? Розумієте, вашого собаку, собаку...

— Собаку! Соба-аку! — зайшовся ще голосніше хлопчик.
Лодижкін образився й надів на голову картуза.

— Собаками, пані, не торгую,— сказав він холодно й з гідністю.— А цей пес, добродійко, можна сказати, нас двох,— він показав великим пальцем через плече на Сергія,— нас двох годує, напуває й одягає. І ніяк це неможливо, щоб, наприклад, про дати.

Тріллі тим часом кричав з пронизливістю паровозного свистка. Йому подали склянку води, але він люто виплеснув її в обличчя гувернантці.

— Та послухайте ж, безумний старий!.. Немає такої., речі, яка не продавалася б,— наполягала дама, стискаючи собі, скроні долонями.— Міс, витріть швидше обличчя й дайте мені мій мігренін. Може, ваш собака коштує сто карбованців? Ну, двісті? Триста? Та відповідайте ж, істукан! Лікарю, скажіть йому що-небудь, ради бога!

— Збирайся, Сергію,— похмуро пробубонів Лодижкін.— Істу-ка-н... Арто, ходи сюди!..

— Е-е, постривай-но, шановний,— начальственим басом протягло мовив пан у золотих окулярах.— Ти краще не виламувався б, мій любий,

ось що я тобі скажу. Собаці твоєму десять карбованців красна ціна, та ще й разом із тобою на додачу... Ти подумай, вислюче, скільки тобі дають!

— Уклінно вам дякую, пане, а тільки...— Лодижкін, крекчучи, завдав шарманку на плечі.— Тільки ніяк це діло не виходить, щоб, значить, продавати. Ви вже краще десь іншого собачку пошукайте... Бувайте здорові... Сергію, ходи вперед!

— А паспорт у тебе є? — раптом грізно заревів лікар.— Я вас знаю, каналії!

— Двірник! Семене! Женіть їх геть! — закричала з спотвореним люттю обличчям пані.

Похмурий двірник у рожевій сорочці із зловісним виглядом наблизився до артистів. На терасі зчинився страшенний різноголосий гамір: несамовито ревів Тріллі, стогнала його мати, скоромовкою голосили нянька, з піднянькою, густим, басом, наче розлючений джміль, гув лікар. Але дідусь і Сергій уже не мали часу подивитися, чим усе де скінчиться. З переляканим украй пуделем вони майже побігли до воріт. А слідом за ними йшов двірник, підштовхуючи ззаду, в шарманку, й казав погрозливим тоном:

— Вештаєтеся тут, лабарданці! Ще дякуй богові, що по шиї, старий хрін, не заробив. А іншим разом прийдеш,— так і знай, панькатися з тобою не стану, дам по потилиці і потягну до пана урядника. Шантрапа!

Довго старий і хлопчик ішли мовчки, але раптом, ніби змовившись, глянули один на одного й засміялися: спочатку зареготав Сергій, а потім, дивлячись на нього, але трохи ніяково, усміхнувся й Лодижкін.

— Що, дідусю Лодижкін? Ви все знаєте? — піддражнив його лукаво Сергій.

— Атож, братику. Спіймали ми з тобою облизня,— похитав головою старий шарманщик.— Уїдливий, одначе, хлопчисько... Як його, такого, викохали, дідько його візьми? Скажіть, будь ласка: двадцять п'ять чоловік довкола нього танці витанцьовують. Коли б ото моя воля, я прописав би йому іжу. Подавай, каже, собаку? Це що ж? Він і місяця з неба захоче, то подавай йому й місяць? Ходи сюди, Арто, ходи, мій собаченько. Ну та й деньок сьогодні видався. Дивина, та йгоді!

— Куди вже краще! — єхидничав Сергій.— Одна пані одежу подарувала, друга карбованця дала. Все ви, дідусю Лодижкін, наперед знаєте.

— А ти помовч, пуцьвірінку,— добродушно огризнувся старий.— Як від двірника дряпав, пам'ятаєш? Я думав, що й не дожену тебе. Серйозний чолов'яга — цей двірник.

Вийшовши з парку, бродяча трупа зійшла стрімкою, сипучою стежкою до моря. Тут гори, відступивши_ трохи назад, дали місце нешироκій пласκій смузі, вκритій рівним, обточеним прибоєм камінням, об яке тепер_з тихим шелестом лагідно плеска-лося море... Сажнів за двісті від берега, перекидалися у воді дельфіни, показуючи на мить свої жирні, круглі спини. Вдалині на обрії, там, де голубий атлас моря облямовувала темно-синя оксамитна стрічка, нерухомо стояли струнκі, ледь-ледь рожеві на сонці вітрила рибальських човнів.

— Отут і скупаємося, дідусю Лодижкін,— рішуче сказав Сергій, На ходу він уже встиг, стрибаючи то на одній, то_ на другій нозі, стягти з себе панталони.— Давай-но я тобі підсоблю орган зняти.

Він швидко роздягся, лунко ляснув себе долонями по голому, шоκоладному від загару тілу й кинувся у воду, здіймаючи круг себе горби киплячої піни.

Дідусь роздягався не поспішаючи. Прикрившись долонею від сонця і мружачись, він з любовною усмішкою дивився на Сергія.

"Нічого собі росте парубійко,— думав Лодижкін,— дарма, що кощавий,— ген усі ребра видно, а все-таки буде хлопець дужий".

— Гей, Сергійку! Ти надто далеко не запливай. Морська свиня потягне.

— А я її за хвіст! — відгукнувся здаля Сергій.

Дідусь довго стояв на осонні, мацаючи в себе під пахвами. У воду він зійшов дуже обережно й, _ перше ніж пірнути, старанно змочував собі червоне лисе тім'я й запалі боки. Тіло в нього було жовте, в'яле й безсиле, ноги — навдивовижу тонкі, а спина. з випнутими гострими лопатками була згорблена від довголітнього носіння шарманки.

— Дідусю Лодижкін, погляньте! — гукнув Сергій.

Він перевернувся у воді, закинувши собі ноги через голову. Дідусь, який уже вліз у воду до пояса й присідав у ній з блаженним кректанням, гукнув тривожно:

— Ну, а ти не пустуй, порося. Гляди-но! Я т-тобі!

Арто несамовито гавкав і стрибав на.березі. його турбувало, що хлопчик заплив так далеко. "Навіщо показувати свою хоробрість?— хвилювався пудель.— Є земля — то й ходи по землі. Куди спокійніше".

Він і сам заліз був у воду до черева й два-три рази хлиснув її язиком. Але солона вода йому не сподобалася, а легкі, хвилі, що шурхотіли об прибережний гравій, лякали його. Він вистрибнув на берег і знов заходився гавкати на Сергія. "До чого ці безглузді фокуси? Сидів би на березі поруч старого. Ах, скільки клопотів із цим хлопчиськом!"

— Гей, Сергійку, вилазь, чи що, справді, годі тобі! — покликав старий.

— Зараз, дідусю Лодижкін,— відгукнувся хлопчик.— Погляньте, як я пароплавом пливу. У-у-у-ух!

Він нарешті підплив до берега, але, перш ніж одягтися, схопив на руки Арто й, повернувшись з ним у море, кинув його далеко у воду. Собака, виткнувши з води саму лише морду з вухами, що поспливали нагору, голосно і ображено пирхаючи, одразу ж поплив назад. Вискочивши на сущу, він затрусився всім тілом, і хмари бризок полетіли на старого й на Сергія.

— Стривай, Сергійку, це, либонь, до нас? — сказав Лодижкін, пильно дивлячись угору, на скелю.

Стежкою швидко сходив униз, нерозбірливо кричучи й махаючи руками, той самий похмурий двірник у рожевій сорочці з чорними горошинами, який чверть години тому гнав мандрівну трупу з дачі.

— Чого йому треба? — непорозуміло спитав дідусь.

IV

Двірник усе кричав, збігаючи вниз незграбною риссю, причому рукава його сорочки лопотіли на вітрі, а пазуха надималася, як вітрило.

— О-го-го!.. Почекайте трошки!..

— А бодай тебе намочило та й не висушило,— сердито пробурчав Лодижкін. — Це він ізнов з приводу Артошки.

— Давайте, дідусю, відлупцюємо його! — хоробро запропонував Сергій.

— Та цур тобі, відчепись... І що воно за люди, прости господи!..

— Ви ось що...— почав захеканий двірник іще здаля.— Продавайте пса, абощо? Ну просто не дамо собі ради з паничем. Реве, як теля. "Подай та подай собаку..." Пані послала, купи, каже, хоч би там скільки коштувало.

— Досить-таки безглуздо це з боку твоєї пані! — розсердився раптом Лодижкін, який тут, на березі, почував себе куди впевненіше, ніж на чужій дачі.— й знову ж таки, яка вона мені пані? Тобі, може, й пані, а мені двоюрідне начхати. І будь ласка... я тебе прошу... іди ти від нас, Христа ради... і той... і не в'язни.

Але двірник не вгамовувався. Він сів на камені, поруч старого, і говорив, незграбно тицяючи перед себе пальцями:

— Та зрозумій же ти, старий дурню...

— Від дурня й чую,— спокійно відрізав дідусь.

— Та стривай... не до того я це... Ото, їй-право, реп'ях який... Ти подумай: ну, що тобі собака? Знайшов інше цуценя, вивчив стояти дибки, ось тобі й знову пес. Ну? Неправду, чи що, я кажу? Га?

Дідусь уважно зав'язував ремінь на штанях. На наполегливі двірникові запитання він відповів з удаваною байдужістю:

— Бреши далі... Я потім одразу тобі відповім.

— А тут, братику ти мій, одразу — цифра! — гарячкував двірник. — Двісті, а то й триста карбованців водночас! Ну, звичайно, мені дещо за труди... Ти здумай тільки: три сотенних! Це ж одразу можна бакалійну відкрити...

Кажучи це, двірник витяг з кишені шматок ковбаси й жбурнув пуделю. Арто спіймав його на льоту, проковтнув за одним разом і запобігливо завиляв хвостом.

— Скінчив? — коротко спитав Лодижкін.

— Та тут довго й кінчати нічого. Давай пса — та й згода!

— Авже-е-еж,— спроквола насмішкувато мовив дідусь.— Продати, виходить, собачку?

— Звичайна річ, продати. Чого вам іще? Найголовніше, панич у нас такий скажений. Чогось заманулося, то геть увесь дім збаламутить. Подавай — і все тут. Це ще без батька, а при батькові... святителі ви наші!.. усі догори ногами ходять. Пан у нас інженер, може, чули, добродій Обольянінов? По всій Росії залізниці прокладають. Мільйонер! Хлоп'я ж у нас одне. От і бешкетує. Хочу поню живу — на тобі поню. Хочу човен — на тобі справжнісінького човна. Як є, ні в чому, ні в чому відмови...

— А місяця?

— Тобто в яких це смислах?

— Місяця, кажу, він ні разу з неба не зажадав?

— Ну от, скажеш таке — місяця! — сконфузився двірник.— То що,_ чоловіче добрий, згода в нас, чи як?

Дідусь, який встиг уже в цей час нап'ясти на себе коричневий, позеленілий на швах піджак, гордо випростався, наскільки йому дозволяла вічно зігнута спина.

— Я тобі одне скажу, парубче,— почав він не без урочистості.— Приміром, коли б у тебе був брат чи, скажімо, друг, котрий, значить, змалечку. Стривай, друже, ти собаці ковбасу даремно не переводь... сам краще з'їж... цим, голубе, його не підкупиш. Кажу, коли б у тебе був щонайвірніший друг... який змалечку... То за скільки б ти його, приміром, продав?

— Ото прирівняв!..

— Ось тобі й прирівняв. Ти отак і скажи своєму панові, який залізницю прокладає,— підвищив голос дідусь.— Так і скажи: не все, мовляв, продається, що купується. Еге ж! Ти собаку краще не гладь, це ні до чого. Арто, ходи сюди, собачий сину, ось я т-тобі! Сергію, збирайся.

— Дурний ти старий! — не стерпів нарешті двірник.

— Дурний, та з роду такий, а ти хам, Іуда, продажна душа,— вилаявся Лодижкін.— Побачиш свою генеральшу, уклін їй віддай, скажи: від наших, мовляв, з любов'ю вашим низький уклін. Згортай килим, Сергію! Е-ех, спино моя, спинонько! Ходімо.

— Значить, та-ак!..— багатозначно мовив двірник.

— З тим і візьміть! — загонисто відповів старий.

Артисти поплентались уздовж морського берега, знов угору, тією ж дорогою. Оглянувшись випадково назад, Сергій побачив, що двірник стежить за ними. Вигляд у нього був задумливий і похмурий. Він зосереджено чухав усією п'ятірнею свою кошлату руду потилицю під шапкою, що з'їхала на очі.

V

Дідусь Лодижкін давним-давно нагледів куточок між Місхором та Алупкою, вниз від нижнього шляху, де чудово можна було поснідати. Туди він і повів своїх супутників. Неподалік від мосту, перекинутого через бурхливий і брудний гірський потік, витікала з-під землі, в затінку кривих дубів і рясної ліщини, гомінка, холодна струминка води. Вона утворила в грунті круглу неглибоку водойму, з якої тонкою змійкою збігала у струмок, що блищав у траві, немов живе срібло. Біля цього джерельця щоранку й щовечора можна було застати побожних турків, які пили воду й творили свої священні обмивання.

— Гріхи наші тяжкі, а запаси мізерні,— сказав дідусь, сідаючи в прохолоді під ліщиною.— Нумо, Сергійку, господи благослови!

Він вийняв з полотняного мішка хліб, десяток червоних помідорів, шматок бессарабського сиру "бринзи" і пляшку з прованською олією. Сіль була в нього зав'язана у вузлик ганчірочки сумнівної чистоти. Перед їдою старий довго хрестився й щось шепотів. Потім він розламав окраєць хліба на три нерівні частини: одну, найбільшу, він простягнув Сергієві (малий росте — йому треба їсти), другу, трохи меншу, залишив для пуделя, найменшу взяв собі.

— В ім'я отця і сина. Очі всіх на тя, господи, уповають,— шепотів він, метушливо розподіляючи порції й поливаючи їх з пляшки олією.— Їж, Сергійку!

Не поспішаючи, повільно, мовчки, як їдять справжні трударі, взялися троє до свого скромного обіду. Чути було тільки, як жували три пари щелепів. Арто їв свою частку осторонь, простягнувшись на череві й поклавши на хліб обидві передні лапи. Дідусь і Сергій по черзі мочали в сіль спілі помідори, з яких стікав по їхніх губах і руках червоний, наче кров, сік, і заїдали їх сиром та хлібом. Наївшись, вони напилися води, підставляючи під струмінь джерела бляшаний кухоль. Вода була

прозора, гарна на смак і така холодна, що кухоль навіть запотів ззовні. Денна спека й довгий шлях стомили артистів, які повставали сьогодні, коли ще й на світ не зазоріло. У дідуся злипалися очі, Сергій позіхав і потягався.

— Що, братику, може, нам лягти поспати хвилинку? — спитав дідусь. — Дай-но, я ще раз водиці поп'ю. Ух, добре! — крекнув він, відтуляючи рота од кухля й важко переводячи дух, тим часом як світлі краплини стікали з його вусів і бороди.— Якби я був царем, то весь час пив би цю воду... з ранку й до ночі! Арто, ісі сюди! Ну ось, бог наситив, ніхто не вкмітив, а хто й додивився — не розгнівився... О-ох-хо-хо!

Старий і хлопчик лягли поруч на траві, підмостивши під голови свої старі піджаки. Над їхніми головами шуміло темне листя корячкуватих, розлогих дубів. Крізь нього синіло чисте блакитне небо. Струмок, що збігав з каменя на камінь, дзюркотів так одноманітно й так скрадливо, наче заворожував когось своїм заколисливим лепетом. Дідусь якийсь час перевертався, кректав і казав щось, але Сергієві здавалося, наче голос його лунає з якоїсь м'якої й сонної далини, а слова були незрозумілі, мов у казці.

— Першим ділом,— куплю тобі костюм: рожеве трико із золотом... туфлі теж рожеві, атласні... У Києві, в Харкові чи, приміром, скажімо, в місті Одесі — там, братику, о які цирки!... Ліхтарів видимо-невидимо... Все електрика горить... Люду, може, тисяч із п'ять, а то й більше... хіба я знаю? Прізвище ми тобі вигадаємо неодмінно італійське. Що воно за прізвище—Єстифєєв чи, скажімо, Лодижкін? Казна-що — нема ніякої в ньому уяви. А ми тебе в афіші запустимо — Антоніо чи, приміром, теж добре — Енріко або Альфонзо...

Далі хлопчик нічого не чув. Ніжна й солодка дрімота охопила його, скувавши і знесиливши його тіло. Заснув і дідусь, втративши раптом нитку своїх улюблених післяобідніх думок: про блискуче циркове майбутнє Сергія. Один раз йому крізь сон здалося, що Арто на когось гарчить. На мить у його затуманеній голові промайнув напівсвідомий і

тривожний спогад про зловісного двірника в рожевій сорочці, але, розморений сном; утомою і спекою, він не зміг встати, а тільки ліниво, із заплющеними очима, гукнув на собаку:

— Арто... куди? Я т-т-тобі, бродяго!

Але думки його одразу ж сплуталися і розпливлися в тяжких і безформених видіннях.

Розбудив дідуся Сергіїв голос. Хлопчик бігав туди й сюди по той бік струмка, пронизливо свистів і голосно гукав, стурбовано і злякано:

— Арто, ісі! Назад! Ф'ю, ф'ю, ф'ю! Арто, назад!

— Ти чого, Сергію, репетуєш? — незадоволено спитав Ло-дижкін, над силу розправляючи затерплу руку.

— Собаку ми проспали, ось чого! — роздратованим голосом грубо відповів хлопчик.— Пропав собачка.

Він пронизливо свиснув і ще раз закричав протягло:

— Арто-о-о!

— Дурниці ти вигадуєш! Повернеться,— сказав дідусь. Проте він швидко підвівся й заходився кликати собаку сердитим, сиплим зо сну, старечим фальцетом:

— Арто, сюди, собачий сину!

Він квапливо, дрібними, непевними кроками перебіг через міст і піднявся вгору по шосе, не перестаючи гукати собаку. Перед ним

лежало видне окові на півверсти, рівне, яскраво-біле полотно дороги, але на ньому — жодної постаті, жодної тіні.

— Арто! Ар-то-ши-ку! — жалібно завив старий. Але раптом він зупинився, нахилився низько до дороги й сів навпочіпки.

— Та-ак, ось воно яке діло виходить! — мовив старий ослаблим голосом.— Сергію! Сергійку, ходи-но сюди.

— Ну, що там іще? — грубо відгукнувся хлопчик, підходячи до Лодижкіна.— Учорашній день знайшли?

— Сергійку... що це таке?.. Оце ось, що воно таке? Ти розумієш?— ледь чутно питав старий.

Він дивився на хлопчика жалісними, розгубленими очима, його рука, показуючи на землю, ходила на всі боки.

На дорозі, в білому поросі валявся чималий шмат ковбаси, а поряд із ним в усіх напрямах відбилися сліди собачих лап.

— Адже вкрав собаку, падлюка! — злякано прошепотів дідусь, усе ще сидячи навпочіпки.— Ніхто, як він,— діло ясне... Пам'ятаєш, допіру біля моря він усе ковбасою підгодовував.

— Діло ясне,— похмуро і з люттю повторив Сергій.

Широко розплющені дідусеві очі раптом сповнилися великими слізьми й швидко закліпали. Він затулив їх руками.

— Що ж нам тепереньки робити, Сергійку? Га? Робити нам тепер що? — питав старий, погойдуючись туди й сюди і безпорадно схлипуючи.

— Що робити, що робити? — сердито передражнив його Сергій.— Уставайте, дідусю Лодижкін, ходімо!..

— Ходімо,— журливо й покірно повторив старий, підводячися з землі. — Ну що ж, ходімо, Сергійку!

Втративши терпець, Сергій загримав на старого, як на маленького:

— Годі вам, діду, дурня клеїти. Де це, справді, бачено, щоб чужих собак заманювати? Чого ви очима на мене лупаєте? Хіба не правду я кажу? Просто прийдемо та й скажемо: "Подавай назад собаку!" А як ні — до мирового, та й край.

— До мирового... еге ж... звісно... Це правильно, до мирового...— з безтямною, гіркою усмішкою повторював Лодижкін. Але очі в нього конфузливо забігали.— До мирового... еге ж... Тільки ось що, Сергійку... не виходить це діло... щоб до мирового...

— Як-то не виходить? Закон один для всіх. Чого їм у зуби дивитися? — нетерпляче перебив хлопчик.

— А ти, Сергійку, не той... не сердься на мене. Собаку-бо нам із тобою не повернуть.— Дідусь таємниче притишив голос.— За пачпорт я побоююсь. Чув, що допіру пан казав? Питає: "А пачпорт у тебе є?" Ось воно яка історія. А в мене,— дідусь зробив злякане обличчя й зашепотів ледь чутно: — в мене ж, Сергійку, пачпорт чужий.

— Як чужий?

— Ото ж бо й воно — чужий. Свого я загубив у Таганрозі, а може, і вкрали його в мене. Років зо два я потім крутився: ховався, хабарі давав, писав прошення... Нарешті бачу, немає ніякої моєї спромоги, живу, мов той заєць,— кожного боюся. Спокою зовсім не стало. А тут в Одесі, в нічліжці, нагодився грек якийсь. "Це, каже, суща дурниця. Клади, каже,

діду, на стіл двадцять п'ять карбованців, а я тебе навіки пачпортом забезпечу". Помізкував я гаразд. Ех, думаю собі, пропадай моя голова. Давай, кажу, і відтоді, любий ти мій, ось я й живу за чужим пачпортом.

— Ах, дідусю, дідусю! — глибоко, з слізьми в грудях зітхнув Сергій.— Надто вже мені собаки шкода... Собака ж хороший дуже...

— Сергійку, рідний мій! — простяг до нього тремтливі руки старий.— Та коли б же тільки пачпорт мав я справжній, то хіба подивився б, що вони генерали? За горло б узяв!.. "Як це так? Дозвольте! Яке маєте повне право чужих собак красти? Який такий закон на це є?" А тепер нам капець, Сергійку. Прийду я до поліції — найперше діло: "Подавай пачпорт! Це ти самарський міщанин Мартин Лодижкін?"— "Я, вашескородіє". А я, братику, й не Лодижкін зовсім і не міщанин, а селянин, Іван Дудкін. А хто такий цей Лодижкін — бог його знає. Звідки я знаю, може, злодюжка який чи втеклий каторжник? А може, навіть убивець? Ні, Сергійку, ні.чого ми тут не вдіємо... Нічого, Сергійку...

Голос дідусеві урвався й захлинувся. Сльози знов потекли по глибоких, коричневих від загару зморшках. Сергій, який слухав знесиленого старого мовчки, з насупленими бровами, блідий від хвилювання, раптом узяв його під пахви й заходився підводити.

— Ходімо, дідусю,— сказав він владно й водночас лагідно.— До біса пачпорт, ходімо! Не ночувати ж нам на великій дорозі.

— Любий ти мій, рідний,— примовляв, трясучись усім тілом, старий.— Собачка ж бо дуже забавний... Артошка наш... Іншого такого не буде в нас...

— Гаразд, гаразд... Уставайте,— розпоряджався Сергій.— Дайте-но я вас від пороху обтрушу. Зовсім ви в мене розкисли, дідусю.

Цього дня артисти більше не працювали. Незважаючи на свій юний вік, Сергій добре розумів усе фатальне значення цього страшного слова "пачпорт". Тому він не наполягав ні на подальших розшуках Арто, ні на мировому, ні на інших рішучих заходах. Але поки він ішов поруч дідуся до нічлігу, з обличчя його не сходив новий, упертий і зосереджений вираз, мовби він задумав щось надзвичайно серйозне й велике.

Не змовляючись, але, очевидно, за одним і тим же таємним спонуканням, вони нарочито зробили чималий гак, щоб іще раз пройти мимо "Дружби". Перед брамою вони затрималися трохи, в невиразній надії побачити Арто чи хоч почути здаля його гавкіт.

Але різьблена брама розкішної дачі була щільно зачинена, і в тінявому саду під струнками журливими кипарисами панувала поважна, незворушна, духмяна тиша.

— Па-но-ве! — шиплячим голосом вимовив старий, вкладаючи в це слово всю їдку гіркоту, що переповнювала його серце.

— Годі вам, ходімо,— суворо наказав хлопчик і потяг свого супутника за рукав.

— Сергійку, може, втече від них Артошка? — раптом знову схлипнув дідусь.— Га? Як ти гадаєш, любий?

Але хлопчик не відповів старому. Він ішов попереду твердим кроком, його очі вперто дивилися вниз на шлях, а тонкі брови сердито зсунулися до перенісся.

VI

Мовчки дійшли вони до Алупки. Дідусь усю дорогу кректав і зітхав, а Сергій зберігав на обличчі злий, рішучий вираз. Вони зупинилися на нічліг у брудній турецькій кав'ярні, яка мала блискучу назву "Илдиз", що

по-турецькому означає "зірка". Разом з ними ночували греки — каменярі, землекопи,— турки, кілька чоловік росіян-робітників. які перебивалися поденною працею, а також кілька темних, підозрілих бродяг, яких так багато вештається півднем Росії. Усі вони, тільки-но у певний час кав'ярня зачинилась, полягали на лавах, що стояли вздовж стін, а то й просто на підлозі, причому найдосвідченіші з них, з незайвої обережності, поклали собі під голову все, що в них було найціннішого з речей та з одягу.

Було далеко за північ, коли Сергій, який лежав на підлозі поруч дідуся, сторожко підвівся й почав тихо одягатись. Крізь широкі вікна лилося в кімнату бліде світло місяця, стелилося скісним, тремтливим сплетінням по підлозі і, падаючи на людей, що спали покотом, надавало їхнім обличчям страдницького й мертвого виразу.

— Ти куди носсю ходись, хлопсік? — сонно озвався до Сергія біля дверей хазяїн кав'ярні, молодий турок Ібрагім.

— Пропусти. Треба! — суворо, діловим тоном відповів Сергій.— Та вставай, чи що, турецька лопатка!

Позіхаючи, чухаючись і докірливо прицмокуючи язиком, Ібрагім відімкнув двері. Вузькі вулиці татарського базару поринули в густу темно-синю тінь, що вкривала зубчатим візерунком усю бруківку й торкалася підніжжя будинків другої, освітленої сторони, яка різко біліла в місячному світлі своїми низькими стінами. На дальніх околицях містечка гавкали собаки. Звідкілясь, з верхнього шосе, долинав лункий і дрібний тупіт коня, що біг інохіддю.

Поминувши білу із зеленою банею, у вигляді цибулини, мечеть, оточену мовчазною юрбою темних кипарисів, хлопчик тісним кривим провулком зійшов на велику дорогу. Задля легкості Сергій не взяв із собою верхнього одягу, залишившись у самому трико. Місяць світив йому в спину, і тінь хлопчика бігла попереду нього чорним, химерним,

укороченим силуетом. Обабіч шосе причаївся темний кучерявий чагарник.. Якась пташка кричала в ньому одноманітно, через рівні проміжки, тонким, ніжним голосом: "Сплю! Сплю!" І здавалося, що вона покірно стереже в нічній тиші якусь печальну таємницю, безсило бореться з утомою та сном і стиха, без надії, скаржиться комусь: "Сплю! Сплю!" А над темним чагарником і над синюватими шапками дальніх лісів .височів, упираючись своїми двома зубцями в небо, Ай-Петрі — такий легкий, виразний, химерний, мовби він був вирізаний з велетенського шматка срібного картону.

Сергієві було трохи моторошно серед цієї величавої тиші, в якій, так чітко й зухвало лунали його кроки. Та водночас у серці в нього розливалась якась лоскотлива, запаморочлива відвага. На якомусь повороті раптом відкрилося море. Величезне, спокійне, воно тихо й урочисто мінилося. Від обрію до берега тяглася вузька, тремтлива срібна доріжка; серед моря вона зникала,— лиш де-не-де інколи спалахували її лелітки,— і раптом біля самісінької землі широко розпліскувалася живим, блискотливим металом, оперізуючи берег.

Безгучно прослизнув Сергій у дерев'яну хвіртку, що веде в парк. Там, під густими деревами, було зовсім темно. Здаля долинав шум непогамовного струмка й відчувався його вогкий, холодний подих. Виразно застукотів під ногами дерев'яний настил мосту. Вода під ним була чорна й страшна. Ось нарешті й висока чавунна брама, візерунчаста, наче мереживо, і обвита повзучими стеблами гліциній. Місячне світло, прорізавшись крізь хащу дерев, ковзало по різьбленню брами млявими фосфоричними плямами. По той бік був морок і чуйно-ляклива тиша.

Було кілька секунд, протягом яких Сергій відчував у душі вагання, майже страх. Але він подолав у собі ці болісні почуття й прошепотів:

— А все-таки я полізу. Все одно!

Видертись йому було неважко. Витончені чавунні завитки, що становили малюнок брами, слугували надійними точками опори для чіпких рук і маленьких мускулястих ніг. Над брамою на великій височині перекинулася з стовпа на стовп широка кам'яна арка. Сергій навпомацки виліз на неї, потім, лежачи на животі, звісив ноги вниз, на другий бік, і почав потроху зіштовхувати туди ж увесь тулуб, не перестаючи шукати ногами якогось виступу. Таким чином він уже зовсім перехилився через арку, тримаючись за її край лише пальцями випростаних рук, але його ноги все ще не зустрічали опори. Він не міг зміркувати тоді, що арка над брамою виступала всередину значно далі, ніж назовні, і в міру того, як терпли його руки і як важче звисало вниз знесилене тіло, жах дедалі дужче проникав йому в душу.

Нарешті він не витримав, його пальці, що чіплялися за гострий кут, розчепірилися, й він стрімко полетів униз.

Він чув, як заскреготів під ним крупний гравій, і відчув гострий біль у колінах. Якусь мить він стояв накарячки, при-голо_мшений падінням, йому здавалося, що зараз прокинуться всі мешканці дачі, прибіжить похмурий двірник у рожевій сорочці, зчиниться ґвалт, метушня... Але, як і перше, в саду була глибока, врочиста тиша. Тільки якийсь низький, монотонний, дзижчливий звук лунав на весь сад:

"Дзж...дзж...дзж..."

"Ах, та це ж шумить у мене у вухах!" — догадався Сергій. Він став на ноги: все було страхітливо, таємничо, казково красиве в саду, мовби сповненому ароматними снами. На клумбах тихо хиталися, з невиразною тривогою схиляючись одне до одного, . мовби перешіптуючись і підглядаючи, ледь помітні у темряві квіти. Струнки, темні, пахучі кипариси з задумливим і докірливим виразом повагом кивали своїм гострим верховіттям. А за струмком, у хащах чагарника, маленька стомлена пташка боролася зі сном і з покірливою скаргою повторювала:

"Сплю!.. Сплю!.. Сплю!.."

Уночі, серед, переплутаних на доріжках тіней, Сергій не впізнав місця. Він довго блукав по скрипучому гравію, аж поки вийшов до будинку.

Ніколи в житті хлопчик не зазнавав такого болісного почуття цілковитої безпорадності, занедбаності й самотності, як тепер. Величезний будинок здавався йому сповненим нещадними ворогами, які, причаївшись, потай, з лютою посмішкою стежили з темних вікон за кожним рухам маленького, кволого хлопчика. Мовчки й нетерпляче очікували вороги якогось сигналу, очікували чийогось гнівного, оглушиво грізного наказу.

— Тільки не в домі... у домі його не може бути! — прошепотів, мов крізь сон, хлопчик.— У домі він витиме, набридне...

Він обійшов дачу навкруги. З тильної сторони, на широкому подвір'ї, стояло кілька будівель, простіших і невибагливих на вигляд, очевидно, призначених для челяді. Тут, так само як і у великому будинку, в жодному вікні не світилося; тільки місяць відбивався в темних шибках мертвим нерівним блиском. "Не вийти мені звідси, ніколи не вийти!..";—з тугою подумав Сергій. Згадав він на мить дідуся, стару шарманку, нічліги в кав'ярнях, сніданки біля прохолодних джерел. "Нічого, нічого цього більше не буде!" — сумно повторив подумки Сергій. Але що безнадійнішими ставали його думки, то більше страх поступався в його душі місцем тупому й спокійно-злобному відчаю. Тонке, мовби стогнуче скиглення раптом торкнулося його слуху. Хлопчик спинився, не дихаючи, з напруженими мускулами, підвівшися навшпиньки. Звук повторився. Здавалося, він линув з кам'яного підвалу, біля якого Сергій стояв і який сполучався із зовнішнім повітрям низкою грубих маленьких чотирикутних отворів без стекол. Ступаючи по якійсь квітковій куртині, хлопчик підійшов до стіни, припав обличчям до одного з душників і свиснув. Тихий, сторожкий шум почувся десь унизу, але одразу ж ущух.

— Арто! Артошику! — покликав Сергій тремтливим пошептом.

Несамовитий, надривний гавкіт ураз сповнив увесь сад, відгукнувшись в усіх його куточках. У цьому, гавкоті разом з радісним привітом змішувалася і скарга, і злість, і почуття фізичного болю. Чути було, як собака щосили рветься в темному підвалі, силкуючись від чогось звільнитися.

— Арто! Собаченько!.. Артошику!..— вторував йому із слізьми в голосі хлопчик.

— Цить, окаянний! — пролунав знизу звірячий, басовий крик.— У, каторжний!

Щось стукнуло в підвалі. Собака зайшовся довгим уривистим виттям.

— Не смій бити! Не смій бити собаку, клятий! — несамовито закричав Сергій, дряпаючи нігтями кам'яну стіну.

Все, що сталося потім, Сергій пам'ятав невиразно, мовби в якомусь гарячковому маренні. Двері підвалу широко, з гуркотом розчахнулися, і з них вибіг двірник. У самому спідньому, босий, бородатий, блідий від яскравого світла _ місяця, що світив йому просто в обличчя, він видався Сергієві велетнем, розлюченим казковим страховищем.

— Хто тут блукає? Застрелю! — загримів його голос у саду.— Злодії! Грабують!

Але тієї ж миті з темряви навстіж відчинених дверей, наче білий, стрибучий клубок, з гавкотом вискочив Арто. На шиї в нього теліпався уривок мотузки.

А втім, хлопчикові було не до собаки. Грізний вигляд двірника пойняв його неймовірним страхом, зв'язав йому ноги, паралізував усе його маленьке тонке тіло. Та, на щастя, цей стовбняк тривав недовго. Майже несвідомо Сергій видав несамовитий, довгий, відчайдушний крик і навмання, не бачачи дороги, не тямлячи себе з переляку, кинувся бігти геть від підвалу.

Він мчав, як птиця, сильно й часто вдаряючи об землю ногами, які раптом зробилися міцними, наче дві сталеві пружини. Поряд з ним скакав, заливаючись радісним гавкотом, Арто. Позаду, люто лаючись, важко гупав по піску двірник.

З розгону Сергій наскочив на браму, але миттю не те що подумав, а швидше інстинктивно відчув, що тут дороги нема. Між мурованою стіною та кипарисами, що росли вздовж неї, була вузька темна лазівка. Не роздумуючи, підкоряючись самому лише почуттю страху, Сергій, нахилившись, югнув у неї й побіг уздовж стіни. Гострі голки кипарисів, що густо й ядучо пахли смолою, шмагали його по обличчю. Він спотикався об корчі, падав, розбиваючи собі до крові руки, але одразу ж уставав, не помічаючи навіть болю, і знову біг уперед, зігнувшись майже удвоє, не чуючи свого крику. Арто кинувся слідом за ним.

Отак біг він вузьким коридором, утвореним з одного боку — високою стіною, а з другого — щільною лавою кипарисів, біг, наче маленьке, ошаліле від жаху звіря, що попало в безкінечну пастку. В роті в нього пересохло, й кожне дихання кололо в грудях тисячами голок. Двірників тупіт лунав то праворуч, то ліворуч, і хлопчик без тями кидався то вперед, то назад, кілька разів пробігаючи мимо брами і знову пірнаючи в темну, тісну лазівку.

Нарешті Сергій вибився з сил. Крізь дикий жах його поволі почала охоплювати холодна, млява туга, тупа байдужість до будь-якої небезпеки. Він сів під дерево, припав до його стовбура знеможеним від утоми тілом і заплющив очі. Чимраз ближче хрупотів пісок під важкими кроками ворога. Арто стиха скиглив, уткнувши морду в Сергієві коліна.

За два кроки від хлопчика зашуміли гілки, розхилені руками. Сергій несвідомо звів очі вгору й раптом, охоплений неймовірною радістю, одним поштовхом скочив на ноги. Він тільки тепер помітив, що стіна навпроти того місця, де він сидів, була дуже низька, не більше як півтора аршина заввишки. Щоправда, верх її був утиканий вмазаними у вапно осколками пляшок, але Сергій не задумався над цим. Миттю вхопив він Арто поперек тулуба і поставив його передніми лапами на стіну. Розумний пес чудово зрозумів його. Він швидко видерся на стіну, замахав хвостом і переможно загавкав.

Слідом за ним опинився на стіні й Сергій, саме в той час, коли з розхилених гілок кипарисів визирнула велика темна постать. Два гнучкі, спритні тіла — собаки й хлопчика—швидко й м'яко стрибнули вниз на дорогу. Їм услід, мов брудний потік, полетіла огидна, люта лайка.

Чи був двірник менш спритний, ніж двоє друзів, чи він стомився від кружляння по саду або просто не сподівався наздогнати втікачів, тільки він не переслідував їх далі. Проте вони довго ще бігли без відпочинку,— обидва дужі, спритні, мовби окрилені радістю визволення. До пуделя незабаром повернулася його звичайна легковажність. Сергій ще боязко оглядався назад, а Арто вже стрибав на нього, в захваті хляпаючи вухами й уривком мотузки, та все намагався з розгону лизнути його в самісінькі губи.

Хлопчик отямився тільки біля джерела, біля того самого, де напередодні вдень вони з дідусем снідали. Припавши разом ротами до холодної водойми, собака й людина довго й жадібно ковтали свіжу, смачну воду. Вони відштовхували одне одного, підводили на хвилинку голови догори, щоб звести дух, причому з губ лунко капала вода, і з новою жадобою припадали до водойми, неспроможні від неї відірватися. І коли вони нарешті відвалилися від джерела й пішли далі, то вода плескалася й булькала в їхніх переповнених животах. Небезпека минула, всі жахи цієї ночі зникли без сліду, і їм обом весело й легко було йти білою дорогою, яскраво освітленою місяцем, серед темних

чагарників, від яких уже віяло ранковою вологою й солодким запахом освіженого листя.

У кав'ярні "Илдиз" Ібрагім зустрів хлопчика докірливим пошептом:

— І со се ти вестаеся, хлопцук? Со се ти вестаєся? Вай, вай, вай, не харазд...

Сергій не хотів будити дідуся, але це зробив за нього Арто. В одну мить відшукав він старого серед купи тіл, що валялися на підлозі, і, перше ніж той устиг отямитися, з жалісним вереском облизав йому щоки, очі, ніс і рот. Дідусь прокинувся, побачив на шиї в пуделя мотузку, побачив вкритого порохом хлопчика, що лежав поруч нього, і все зрозумів. Він звернувся був до Сергія по роз'яснення, але не міг нічого домогтися. Хлопчик уже спав, розметавши руки в сторони й широко роззявивши рота.